

ИСТОРИЯ НА КНИГАТА
BOOK HISTORYЦЕНЗУРНИТЕ СПИСЪЦИ ОТ 1944 Г. –
МАТРИЦА ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ДЕЙСТВИЕ

Маргарет Поппетрова

Държавна агенция „Архиви“

<https://doi.org/10.70300/ukTNINKlihyr>

Резюме: След извършването на преврата на 9 септември 1944 г. и установяването на власт на правителство на Отечествения фронт (септември 1944 г.) се предприемат ограничителни мерки по отношение на разпространяваната дотогава литература с профашистко и фашистко съдържание, издания, пропагандиращи националсоциализма и политиката на Третия райх, както и такива с антисъветско, антибританско и антиамериканско съдържание. Първите два списъка с подобни издания се появяват още в края на 1944 г. В тях обаче фигурират и широк кръг издания, които нямат нищо общо с литературата, официално обявена за подлежаща на изземване. Впечатляващ е големият брой издания, отнасящи се до българската монархия, както и литературата, посветена на националния въпрос, преди всичко на темата за Македония. С основание може да се твърди, че тези списъци служат като своеобразна матрица за политически ограничения и различни репресии и бележат началото на институционална цензура в страната.

Ключови думи: цензура; списъци на забранени книги; идеологическа репресия

Началото на отечественофронтговската цензура

Проблематиката за политическата цензура след 9 септември 1944 г. е от значение за изясняването на културната политика на Комунистическата партия, за реконструирането на механизмите на репресия и манипулация в сферата на книгоиздаването и печата.

Темата за цензурните списъци на книги, в по-общ план – за комунистическата цензура, е разработена в отделни изследвания на Пламен Дойнов (Doynov 2018; Doynov 2017), Илко Пенелов (Penelov 2005; Penelov 2009), сборник изследвания под редакцията и с встъпителна студия на Пламен Дойнов. По темата разработки имат също Весела Чичовска, Радка Пенчева (Pencheva 2007), Алберт Бенбасат (Benbasat 2010). Специално на първите

два списъка се спира Николай Поппетров, който ги проучва с оглед на характеризираната като фашистка литература (Poppetrov 2018).

По силата на преминаването на страната в лагера на съюзниците от Антихитлеристката коалиция се налага ликвидиране на пропагандните форми на авторитарния режим, насочени срещу СССР и западните му съюзници, демокрацията, комунизма, еврейството, както и на материалите с профашистка и прохитлеристка пропаганда. Основна стъпка, която режимът предприема през есента на 1944 г. в тази посока, е за прочистване на обществените библиотеки и книжарници от литература с фашистко съдържание, както и от публикации против комунизма, Съветския съюз и западните демокрации. Прието е специално 12 Постановление на Министерския съвет (МС) от 6 октомври 1944 г. В мотивите към него министърът на пропагандата Димо Казасов изтъква необходимостта от изземване на „печатни издания с фашистки тенденции, пропити от омраза към Съветския съюз или руския народ или в духа на пакостна пропаганда в полза на хитлеристка Германия и фашистка Италия“. Постановлението лаконично обявява: „Изземват се от държавата всички книги с прогермански и изобщо фашистки и расистки характер, както и книгите, написани против Съветския съюз и свободолюбивите народи от всички места и лица, където и да се намират те“ (Sadat nad istoricite 1995, 22). Тази твърде широка формулировка дава основание за прочистване не само на библиотеки, книжарници и книжарски складове, което впрочем има своята моментна логика, но и на литература от домовете на частни лица, подложени на един или друг вид репресия. Постановлението мотивира кръга на изданията, които подлежат на изземване. В него ясно са определени видовете текстове, но не са посочени никакви действия след тяхното изземване. По-късно това поражда ред организационни проблеми.

На 1 ноември с. г. се приема и съответната Наредба за прилагането на Постановлението. С това се отговаря и на изискването в съглашението за примирие със съюзниците от Антихитлеристката коалиция от 28 октомври 1944 г. за изкореняване на фашистката пропаганда и за контрол над печата и изданията.

Постановлението за изземване на литература е последвано от две решения, които отразяват спецификата на политическата ситуация в страната и пряко засягат книгоиздаването и печата. На 16 октомври 1944 г. са отменени разпоредбите на авторитарната цензура – Наредбата за печата и Наредбата-закон за временния надзор на печата. Ликвидирането на предварителната цензура обаче се заменя с контрол след отпечатването. От 17 октомври 1944 г. започва да действа системата на контрол, организирана от Бюро „Печат“ към Държавна сигурност. В неговите прерогативи влиза контрол над всички печатни произведения и над печатниците (Sadat nad istoricite 1995, 64–68; Penelov 2005, 142–143; Penelov 2009, 124).

В изпълнение на Постановлението първоначално, в края на 1944 г., са изработени два списъка с инкриминирана литература (Sadat nad istoricite 1995, 24–43, 43–50). С тях се въвежда механизъм на ограничения – специфична форма на репресия. По-късно е изготвен и трети списък. В настоящия текст се анализират първите два, доколкото дават достатъчни основания за глобални изводи по характера на съдържанието и начина на изготвянето на описите на подлежащи на изземване книги.

С тези списъци фактически се установява началото на системна цензурна политика, която с различни модификации ще продължи до втората половина на 50-те години. Те са типичен пример за ретроспективна цензура, за разлика от упражняваната по време на авторитарния режим (1934–1944) предварителна цензура и от упражняваната чрез Бюро „Печат“ към Държавна сигурност от октомври 1944 г.

Първите два списъка представляват основни документи, които разкриват в няколко посоки действията на режима. На първо място, позволяват да се очертае кръгът от теми, които са поставени под своеобразна забрана, подложени са на идеологическо преследване. Дават възможност да се изключат теми, автори и произведения, които не отговарят на идеологическите претенции на управляващите.

Двата документа отразяват общата общественно-политическа обстановка, атмосферата на силно негативно отношение към предишния режим, респективно исторически период. След преврата от 9 септември и реалното участие във война срещу Германия логично е силното, масово разпространение на антигермански нагласи, които подсилват отрицателното отношение към политиката на страната до политическата промяна.

В двата текста влизат произведения от така наречената общественно-политическа група текстове – политологически, социологически, като и публицистика и художествена литература. Последната е в широк диапазон, от поезия и проза до драми и есеистика – фактически няма жанр, който да не е застъпен.

Списъците не са хомогенни и включват както самостоятелни издания – книги и брошури, така и периодика. Първият, който може да се датира условно от октомври – ноември 1944 г., съдържа 701 индекса, а вторият, подготвен малко по-късно същата година – 292 позиции. Изработени са от комисия с участието на по един представител от Министерството на пропагандата, Националния комитет на Отечествения фронт, Народната библиотека и Дирекцията на милицията (Sadat nad istoricite 1995, 50; Penelov 2005, 143).

Трудно може да се отговори кои са източниците за информация, използвани от авторите им, особено като се има предвид състоянието на библиотеките в столицата непосредствено след промяната от септември 1944 г.

(Bozhinova 1948, 404). Прикнижна библиография и библиографски списъци, наблюдения над някои библиотечни сбирки са най-вероятно основните сведения, обработени от комисията.

Основен акцент в списъците пада върху издания от края на 30-те години и особено от годините на войната. Във втория списък са включени и текстовете от 20-те години, но това не променя общата констатация.

Авторите, застъпени в списъците, са от различни поколения, отново с известна тежест на тези, включили се в обществено-политическия и литературния живот през 20-те до началото на 40-те години.

За разлика от политици и политически пропагандисти, писателите са съвсем малка група. По-изявените имена са Стилиян Чилингиров, Димитър Талев, Фани Попова-Мутафова, Змей Горянин, Славчо Красински, Владимир Полянов, Павел Спасов (със своя роман „Шлеповете пътуват“) (Доупов 2017, 169–173).

Включването им е по различни причини – за техни националистически произведения, поради факта, че са подсъдими (Ф. Попова-Мутафова, Змей Горянин), защото са жертва на ожесточена кампания (Павел Спасов) и др.

Освен подсъдими пред Народния съд, в списъците фигурират и имената на автори, които вече са станали жертва на извънсъдебна разправа – Димитър Гаврийски, Йордан Бадев, Данаил Крапчев, Ненчо Илиев.

В списъците влизат произведения на значителна част от писателите, представени в обвинителната статия на Борис Делчев от 5 октомври 1944 г. като „писатели фашисти“ (Доупов 2017, 162–165).

Без съмнение, в двата списъка е отразено значително количество откривена профашистка и пронационалсоциалистическа литература, произведения на Адолф Хитлер, Рихард Валтер Даре, Алфред Розенберг, Ото Дитрих, български пропагандатори на фашизма като Димитър Гаврийски, изтъкнати представители на фашистките елити като Александър Сталийски, Любомир Владикин, Стефан Караджов и др.

Първият списък е обстоен документ, в който вписванията са обособени в две части – под авторско име (от индекс 1 до 515) и под заглавие (останалите). В условно оформената втора част са включени и названия на поредици и на периодика.

Вторият списък включва вписвания под авторско име, както и периодика, периодични поредици, пропагандни издания на чужди езици.

В двата списъка са посочени периодични издания като „Бранник“, „Орле“, „Нова Унгария“, „Народен страж“, поредиците „Съвременна България“, „Прослава“, „Заветът на героите“, „Философия и социология“, „Нова Европа“, „Парламентарни речи“, издаваните на български език в Германия „Млада Европа“, „Нова Европа“, „Сигнал“ и др. Изрично са указани „всички издания“ на германската пропаганда, както и на германската академична кул-

турна обмяна, изданията на Петър Атанасов, речите на министрите и народните представители, на Хитлер, Гьобелс и другите националсоциалистически лидери.

Тематично съдържание на списъците

Основното ядро на списъците е литературата, пряко посочена в Постановлението. Това са публикациите от български и немски автори, между последните са и текстове на български език, издавани в Германия и посветени на широк кръг теми: политиката на Третия райх, издания, представящи германски стопански и други институции, речи и други публикации на представители на германското правителство и на водачи на национал-социализма. Към тази група спадат и издания, представящи италианския фашистки режим, външната политика на Италия, също книги за Испания, Япония, Словашката държава.

Голяма група заглавия са пропагандни издания за войната между Германия и Запада, както и за войната със СССР: дипломатически документи, солидни анализи от типа на тези от Гизелхер Вирзинг или Антон Жижка, както и пропагандна литература, предназначена за непретенциозна масова публика. В тази основна група влизат и публикации срещу Великобритания и САЩ, против западната плутокрация и болшевиизма. Като акценти трябва да се посочат публикациите по темата за националсоциалистическия проект за „Нова Европа“, включително немалка група заглавия от немски и български автори против евреите.

Втори водещ акцент сред цензурираните издания включва проблематиката за авторитарния режим, установен през май 1934 г.: неговите реформи, стопанска и социална политика, пропагандата на отделни негови мероприятия – тук попадат немалък брой парламентарни речи на министри и депутати, публикации по идеологически въпроси и др. Към тази проблематика спадат и различните публикации за външната политика на страната, включително такива за Версайската система, Ньойския мирен договор, Обществото на народите, отношението към Сърбия, Гърция и др.

В списъците са включени и значителен брой издания на крайнодесните организации. Сред тях изпъкват пропагандните издания на Христо Кунчев, водач на краткотрайно съществувалата Националсоциалистическа българска работническа партия (НСБРП) (1932–1934), от неговата библиотека „Родобран“.

Няколко основни издания на легионерското движение (Съюз на българските национални легиони), както и издания на държавната младежка организация „Бранник“. Особено добре застъпени са изданията на съюзите „Отец Паисий“ – Всебългарския съюз и младежката организация.

Сред литературата от чужди и български автори изпъква групата на антисъветските (антиболшевишки) издания, на руски емигранти, на герман-

ската пропаганда, такива от български автори, както и издания, специално ориентирани срещу българските комунисти.

Трябва да се посочи съществуването на две значителни групи текстове, които рязко се отличават от определената в Постановлението тематика. Първата група е литературата, посветена на монархията и преди всичко на цар Борис. Включени са фактически всички основни биографични книги за него – от Н. П. Камчийски, Н. Атанасов, Ненчо Илиев, К. Темистоклев, сборници по повод 20-годишнината от възшествието му на престола, както и произведения с литературен характер – например от Цветан Чачановски и др. Съвсем ясно проличава, че независимо от запазения монархическия режим, излъчването на ново регентство и формалното спазване на правилата при приемане на законите и откриването на парламентарните сесии, още през първите месеци от установяването на новия режим въпросът за монархията изглежда предрешен. Монархическата тема присъства в първия и втория списък с общо близо 50 заглавия.

Вторият тематичен кръг е свързан с българския национален въпрос. Той включва литература за Македония, Беломорието, Добруджанския въпрос, както и публикации за мирната ревизия и др., включително пътеписи, краеведски текстове, есеистични публикации. Там попадат такива книги като пътеписа на Стилиян Чилингиров „През Македония“, есетата на Златка Чолакова „Свободата на Македония“, „Ела в Охрид“ от Асен Каваев, краеведската книга на Димитър Талев за Прилеп, „Град Охрид“ от Иван Снегаров.

Художествената литература, отразена в списъците, е свързана предимно с монархията, националния въпрос, българо-германските отношения. Такива например са книгите на Дамян Калфов, Ненчо Илиев и др.

Анализът на списъците поставя въпроса за критериите, прилагани при подбора на изданията. Прави впечатление отсъствието на някои автори и издания в списъците. Не са включени основни периодични издания на легионерите (например „Труд и вяра“) и ратниците, списание „Илюстрирана политика“ (при условие че още в първия списък е акцентирано върху изданията на Петър Атанасов). Включени са литературни произведения за Македония от Георги Константинов и Златка Чолакова, но не и пътеписните книги за Добруджа и Македония от 1941–1942 г. на Добри Немиров или книгата с есета и пътеписи за Македония от Владислав Алексиев. Не е обяснимо, освен с факта, че е подведен под отговорност от Народния съд, включването на пътеписната книга на Хр. Бръзицов „Как ми се мярна Европа“ в първия списък, както и книгата му с интервюта „Когато те говорят“ – във втория. При Георги Константинов вероятно с близостта му до организациите „Отец Паисий“ и „Бранник“ и с кампанията в пресата срещу него може да се обясни включването на книгите му „Паисий“ и „Мечтател безумен“.

В разглеждания контекст прави впечатление включването от сферата на историческите изследвания само на „История на българите“ от Петър Мутафчиев, още в първия списък.

Основни недостатъци

На първо място, трябва да се посочат небрежното, неточно и непълно описание, сгрешените имена – лични и фамилни, и неточно възпроизведените заглавия. Случаите са буквално десетки, като например: С. Салазар вм. Оливейра Салазар, Ив. Георгиев вм. Ив. Георгов, П. Каланджиев вм. Ц. Каланджиев, Сотир Начев вм. Сотир Нанев, Ото Райтер вм. Ото Кьолрайтер, Лулчо Неболиев вм. Милчо Неболиев, Стефан Сукачев вм. Сокачев, Б. Илиев вм. Ненчо Илиев, Т. Белчев вм. Т. Вълчев, П. Мъчков вм. Петър Ничков и мн. др. Съществуват и впечатляващи куриози: така например името на Райнхард Хьон е предадено като Хьон Райн Хард проф. д-р, Паул Ритербуш е представен веднъж като П. Ритенбум, втори път като Паул Хитербу (а книгата му „Демокрация и диктатура“ е цитирана като „Демокрация и литература“), а Джузепе Кавачиоки е станал Джозепе Ковачевски. Същото се наблюдава и при заглавията. Достатъчно е да се даде пример с книгата на Йосиф Робев „Свещен съюз на две поколения“, станала „Съветския съюз на две поколения“.

Втора значителна група недостатъци е неправилната атрибуция. Например в първия списък под името на Любомир Владикин са включени произведения на различни автори, основно германски политически лица, автори на текстове, публикувани в издаваната от Владикин периодична библиотека „Нова Европа“ (Волфганг Зиберт, Рихард Валтер Даре, Ото Дитрих, Л. Щ. Фон Рутковски, Ото Кьолройтер, Джузепе Ботай и др.). При Владикин е вписано и нищо неозначаващото заглавие „Нова Европа“, както и заглавието „Майн Кампф“, книгата на Хитлер, чийто български превод не е фиксиран библиографски нито в указателя „Български книгопис“, нито в репертоара „Български книги 1878–1944“, нито в други библиографски източници.

Пример за некомпетентната изработка на списъка са включените пет книги, свързани с движението и организацията „Труд и радост“, български аналог на германската „Сила чрез радост“, където са събрани на едно място периодика, авторски издания и други книги, част от които с автор Годор Вълчев, погрешно посочен с фамилното име Белчев.

Общият извод от прегледа на списъците е, че те са изработени крайно прибързано и съответно – непрецизно. Като илюстрация за това твърдение може да се посочат случаите на дублиране на издания, както в първия списък, така и между първия и втория. В значителна степен това е резултат от вписването на едно и също произведение под авторство и под заглавие. Дублирани са книги от Ал. Ганчев, П. Ничков, Ненчо Илиев, П. Пеев, А. Розен-

берг, Ханс Ламерс, Ото Кьолройтер, Волфганг Зиберт, писмото на Разколников до Сталин и мн. др. Драстичен е случаят с книги, издадени от Димитър Гаврийски, които са произволно описани чрез разделяне на заглавието (в първия списък).

Ясно изразени недостатъци има и в произволния избор на заглавия. Като примери може да се приведат книги от втория списък: Змей Горянин, „Ний умряхме да живей народа“ и Ст. Л. Костов, „Царската сватба“.

Като пример за ограничени познания и ниска библиографска култура на съставителите може да се посочи и фактът, че немалка част от изданията, включени в списъците, са публикувани на български език в Германия, без това обаче да е посочено при описанието (повечето от речите на Хитлер, книги на Кникърбокър, Г. Вирзинг, Р. Лай и др.).

Заклучение

Разгледаните два списъка отразяват ясна тенденция за вписване без особени аргументи, повече от сигурно – и без преглед *de visu*, на литература, която автоматично се обявява за забранена, а при съществуващите политически условия за момента (Народен съд, кампании против фашизма, „гестаповските агенти“, великобългарският шовинизъм), това е и своеобразен отрицателен атестат за книгата и автора.

Включването на националистическа и дори банална патриотична литература само защото е от епохата до 9 септември 1944 г., е свидетелство за това как се процедира от идеологически позиции. Наблюденията над цензурната дейност през следващата 1945 г. свидетелстват, че двата първи списъка не са прецедент, а модел, матрица за поведение, което в бъдеще ще се разпростре над много по-широк кръг автори и заглавия и в по-дълга историческа дистанция.

Благодарности

Тази публикация е отличена с второ място в конкурса „Годишна награда в областта на история на книгата на името на проф. дфн Ани Гергова“, организиран от Университета по библиотекознание и информационни технологии и Българската библиотечно-информационна асоциация. Правилата на конкурса са определени със специален Статут, а процедурите му се администрират от сп. „Издател“.

ЛИТЕРАТУРА

БЕНБАСАТ, А., 2010. Книжен дефицит и филтър. *Библиотека*, год. XVII, № 5, 37–39. ISSN 0861-847X.

БОЖИНОВА, Б., 1948. Анкета за състоянието на библиотеките и на библиотечния персонал в България в края на 1945 година. *Годишник на ББИ*, Т. 1, 1945–1946, 392–404.

- ДОЙНОВ, П., 2018. Цензура в подстъпите на Народната република (1944/1945). В: *Цензурата върху българската литература и книга 1944–1990*, 13–28. София: Кралица Маб. ISBN 9789545331695.
- ДОЙНОВ, П. Съст., 2017. *Чистката в Съюза на българските писатели 1944. Документи, дневници, статити*. София: Кралица Маб, 276. ISBN 9789545331626.
- ПЕНЕЛОВ, И., 2005. За прочистването на обществените библиотеки в България през 1945 г. В: *Професия. Поприще. Призвание. Юбилеен сборник по повод на 65-годишнината на Радка Колева*, 141–150, София, НБКМ. ISBN 9545231017.
- ПЕНЕЛОВ, И., 2009. Списъци на забранените книги в България през 40-те и 50-те години. В: *Пътят към книгите и информацията. Юбилеен сборник посветен на 65-годишнината на Татяна Янакиева*, 122–129, София: НБКМ. ISBN 9545231122.
- ПЕНЧЕВА, Р., 2007. За така наречената „вредна литература“. Погроми над българската книжнина. Установяване на цензурен апарат. *Liter Net*. 21 дек. 2007. [онлайн], [прегледано на 27.10.2024]. Достъпно на: https://litenet.bg/publish9/r_pencheva/vredna.htm.
- ПОППЕТРОВ, Н., 2017. Фашистката литература според списъците на забранените книги от 1944 г.: Може ли да има дебат? В: *Библиотеки. Четене. Комуникации. XV национална научна конференция с международно участие*, Велико Търново 17–18 ноември 2016, 504–514, Велико Търново.
- СЪДЪТ над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии. 1944–1950*, 1995. Т. I. София: Издателство на БАН, 495.

REFERENCES

- BENBASAT, A., 2010. Knizhen defitsit i filter. *Biblioteka*, god. XVII, no. 5, 37–39. ISSN 0861-847H.
- BOZHINOVA, B., 1948. Anketa za sastoyaniето na bibliotekite i na bibliotechnia personal v Bulgaria v kraя na 1945 godina. *Godishnik na BBI*, T. 1, 1945–1946, 392–404.
- DOYNOV, P., 2018. Tsenzura v podstapite na Narodnata republika (1944/1945). In: *Tsenzurata varhu balgarskata literatura i kniga 1944–1990*, 13–28. Sofia: Kralitsa Mab. ISBN 9789545331695.
- DOYNOV, P. ed., 2017. *Chistkata v Sayuza na balgarskite pisатели 1944. Dokumenti, dnevnitsi, statiti*. Sofia: Kralitsa Mab, 276. ISBN 9789545331626.
- PENELOV, I., 2005. Za prochistvaneto na obshtestvenite biblioteki v Bulgaria prez 1945 g. In: *Profesia. Poprishte. Prizvanie. Yubileen sbornik po povod na 65-godishninata na Radka Koleva*, 141–150, Sofia, NBKM. ISBN 9545231017.
- PENELOV, I., 2009. Spisatsi na zabranenite knigi v Bulgaria prez 40-te i 50-te godini. In: *Patyat kam knigite i informatsiyata. Yubileen sbornik posveten na 65-godishninata na Tatyana Yanakieva*, 122–129, Sofia: NBKM. ISBN 9545231122.
- PENCHOVA, R., 2007. Za taka narechenata „vredna literatura“. Pogromi nad balgarskata knizhnina. Ustanovyavane na tsenzuren aparat. *Liter Net*. 21 dek. 2007. [onlayn], [pregledano na 27.10.2024]. Dostapno na: https://litenet.bg/publish9/r_pencheva/vredna.htm.
- POPPEUROV, N., 2017. Fashistkata literatura spored spisatsite na zabranenite knigi ot 1944 g.: Mozhe li da ima debat? In: *Biiblioteki. Chetene. Komunikatsii. HV natsionalna nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie*, Veliko Tarnovo 17–18 noemvri 2016, 504–514, Veliko Tarnovo.
- SADAT nad istoritsite. Balgarskata istoricheska nauka. Dokumenti i diskusii. 1944–1950*, 1995. T. I. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 495.

THE CENSORSHIP LISTS OF 1944 – A MATRIX FOR POLITICAL ACTION

Abstract: *After the coup on September 9, 1944, and the establishment of the government of the Fatherland Front (September 1944) restrictive measures were taken in relation to literature with pro-fascist and fascist content, publications propagandizing National Socialism and the policy of the Third Reich, as well as those with anti-Soviet, anti-British and anti-American content. The first two lists of such publications appear at the end of 1944. However, they also include a wide range of publications that have nothing to do with the literature officially declared as subject to confiscation. Impressive is the large number of publications related to the Bulgarian monarchy, as well as the literature devoted to the national question, above all to the subject of Macedonia. It can be reasonably argued that these lists serve as a kind of matrix for political restrictions, various repressions and mark the beginning of institutional censorship in the country.*

Keywords: *censorship; lists of prohibited books; ideological repression*

Margaret Poppetrova, PhD

Central State Archive, Archives State Agency

5 Moskovska St., Sofia 1000, Bulgaria

ORCID: 0000-0002-8666-9084

E-mail: m_poppetrova@abv.bg